

Already on preliminary data we can confidently say that the hillfort played an important role as an administrative, agricultural and cultural center for the region and the first and second periods of its operation.

Key words: *Horodyska, hillfort, early Iron Age, Old Rusperiod, ceramics, defense works, rampart, moat.*

Отримано: 17.09.2015 р.

УДК 94(477)«10»

Олександр Баженов

ХРИСТИЯНСЬКЕ ХРАМОВЕ БУДІВНИЦТВО В ДАВНЬОРУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ У X–XI ст.

Олександр Баженов. Християнське храмове будівництво в Давньоруській державі у X–XI ст. У статті розглядається церковне (храмове) будівництво в Київській Русі у X–XI ст., що було пов'язано з проникненням та утвердженням християнства. На прикладі побудови культових споруд, у першу чергу храмів, з'ясовується формування церковно-адміністративного устрою.

Визначено й аргументовано два періоди розвитку церковного будівництва: 1) перша половина X–XI ст. – час становлення християнства на Русі та початок централізованого спорудження храмів і монастирів; 2) XII–XIII ст. – розвиток місцевого культового будівництва в удільних центрах та єпархіях Русі. Проте в статті приділено увагу насамперед розгляду першого етапу.

На основі джерел аналізуються початки спорудження християнських храмів задовго до офіційного Хрещення Русі, їх роль та значення в розбудові нової віри, становленні християнських єпархій та церковного кліру.

Ключові слова: *Київська Русь, християнство, церква, церковне будівництво, храм, собор, єпархія, митрополит.*

Александр Баженов. Христианское храмовое строительство в Древнерусском государстве X–XI вв. В статье рассматривается церковное (храмное) строительство в Киевской Руси X–XI вв., которое было связано с проникновением и утверждением христианства. На примере построения культовых сооружений, в первую очередь храмов, выясняется формирование церковно-административного уклада.

Определены и аргументированы два периода развития церковного строительства: 1) первая половина X–XI ст. – время становления христианства на Руси и начало централизованного сооружения храмов и монастырей; 2) XII–XIII ст. – развитие местного культового строительства в центрах уделов и епархиях Руси.

На основе источников анализируются начала сооружения христианских

храмов задолго до официального Крещения Руси, рассмотрена роль и значение храмового строительства в развитии новой веры, становлении христианских епархий и церковного клира.

Ключевые слова: Киевская Русь, христианство, церковь, церковное строительство, храм, собор, епархия, митрополит.

Становлення і утвердження християнства серед східних слов'ян, відноситься до мало досліджених проблем з історії Київській Русі Х–ХІІІ ст. Такий стан речей зумовлений як складністю самої проблеми, так і непопулярністю даної тематики серед дослідників, які, в переважній більшості, приділяють увагу лише проблемі самого хрещення, оминаючи при цьому такі логічні складові: формування митрополії та епархій, храмове і монастирське будівництво тощо. У свою чергу, висвітлення вказаних складових дасть змогу розкрити сам процес християнізації населення Русі, становлення освіти та вплив нової релігії на матеріальну та духовну культуру, взаємовідносини між світською та духовною владою тощо. Одночасно, церковне (храмове) будівництво, що здійснювалося на Русі ще в «дохристиянський» період дає змогу простежити культурні та дипломатичні стосунки між язичницькою Русю з християнськими державами (Візантією, Священною Римською імперією), а в «християнський» – утвердження нової релігії в давньоруській державі. Таким чином, храмове будівництво є невід'ємною і супроводжуючою складовою утвердження християнства на Русі. У висвітленні цього процесу ми і вбачаємо актуальність даної статті.

Інтерес до історії православної церкви та становлення християнства на Русі серед дослідників з'явився досить пізно – в середині ХІХ ст. і до перших дослідників слід віднести не істориків за фахом, а навпаки – релігійних діячів, як наприклад, митрополита Макарія, який у 1846 опублікував ґрунтовне дослідження «Історія християнства в Росії»¹, єпископа Гермогена (К. П. Добронравін) з його нарисом по історії російської церкви². Також слід виділити роботу протоієрея А. П. Лаврова «Очерк истории христианской церкви» та ін.³ Зацікавлення ж істориками даною проблематикою відноситься до початку ХХ ст., і найбільш актуальним на сьогодні залишається науковий доробок Є. Є. Голубинського⁴, Є. В. Анічкова⁵, М. М. Гальковського⁶. В той же час, найбільш змістовними працями другої половини ХХ ст. були дослідження М. Ю. Брайчевського⁷ та Я. Н. Щапова⁸. Окрім того, чимало інформації, що стосується архітектури храмів, а також загальновідома інформація про основні віхи історії центральних храмів часів давньоруської держави вміщено в узагальнюючих працях на кшталт «История культуры Древней Руси. Домонгольский период»⁹, «История украинской культуры»¹⁰ та ін.

Отже, починаючи з найдавніших часів, все краще, що досягалось людством на різних історичних етапах свого розвитку, втілювалося, як правило, в культурних спорудах, багато з яких увійшли до світової скарбниці пам'яток архітектури та мистецтва. Проте, враховуючи історичний розвиток давньоруської дер-

жави, храмове будівництво на Русі можна умовно поділити на декілька етапів: 1) перша половина X–XI ст., тобто період становлення християнства на Русі та початок централізованого будівництва храмів та монастирів; 2) XII–XIII ст. – розвиток місцевого храмового будівництва в багатьох удільних центрах Русі. Проте, в нашому дослідженні буде розглянуто лише перший етап

Початок церковного будівництва, як і проникнення християнства на Русь, і на сьогодні викликає чисельні дискусії серед дослідників. Так, на думку М. Ю. Брайчевського, хрещення і зведення перших християнських храмів відбулося ще за часів напівлегендарних князів Аскольда і Діра, які, за Повістю минулих літ (далі – ПМЛ), хрестилися у 860 р. і лише з їхньою смертю в 882 р. християнство втратило статус державної релігії аж до 988 р. Також дослідник вказує на факт відсутності у візантійських і арабських джерелах, відомостей про хрещення Русі в 988 р. проте в них зафіксовано похід Володимира на Корсунь, договір з імператором Василієм II та шлюб з Анною¹¹. Окрім того, М. Ю. Брайчевський випускає той факт, що давньоруські літописці будучи ченцями, досить прискіпливо ставились до поширення християнства серед населення, не фіксували жодного церковного будівництва за часів Аскольда і Діра маючи при цьому, ймовірно, набагато більшу кількість джерел і живу народну пам'ять. Однак, якщо ж говорити про хрещення Аскольда і Діра як історичний, а не міфічний факт, то можна припустити, що в Києві було споруджено декілька храмів як для князів, так і, ймовірно, для інших городян, варягів або купців, що постійно контактували з Візантією і сповідували християнство.

Серед церков, які були збудовані до 988 р. слід віднести церкву св. Миколая, що була споруджена між 882 р. – на початку X ст., та церкву Св. Іллі, яка згадується лише в 944 р. Що стосується церкви св. Миколая, то у Лаврентієвському літописі міститься повідомлення, за яким, після вбивства Аскольда, і його поховання на горі, що зветься Угорською була поставлена церква св. Миколая, тобто при князеві Олегу¹². М. Ю. Брайчевський висуває припущення, що вказана церква була побудована невідомим іноземним правителем, конфліктувати з яким, через спорудження церкви Олегу було не з руки¹³. Одночасно, А. В. Карташов спираючись на саме повідомлення «и в той часть убивша Асколда и Дира и несша ихъ на гору, погребоша ю, ежы ся ныне нарицает Угорское, идеже есть дворъ Олминъ; на той могиле постави Олма церковь святаго Николу, а Дирева могила за святою Ириною»¹⁴, вказує на те, що ця церква була збудована наприкінці XI ст., тобто в часи масового будівництва церков¹⁵. І дійсно, в літописі ми можемо зустріти повідомлення, що датуються XI – початком XII ст. з приписами «де нині стоїть церква», що дає змогу наголошувати на будівництво храму вже після 988 р.

Окрім церкви Св. Миколая давньоруські літописи до 988 р. згадують ще одну церкву св. Іллі, яка потрапила в поле зору літописця в 944 р. лише з нагоди укладення мирного договору Ігоря з Візантією, за яким князь і дружина присягались відповідно до релігійних уподобань: християнська частина в соборній церкві Св. Іллі, а язичницька – Перуну¹⁶. Однак, локалізувати дану

церкву і вказати на її зовнішній вигляд також неможливо, але те, що вказана церква існувала не викликає жодних заперечень серед дослідників.

Безперечно, що в середині X ст., а саме за часів правління княгині Ольги, особливо після її хрещення були збудовані й інші храми, однак літописці не фіксують таких фактів. Відсутність повідомлень по будівництво церков в Києві та інших великих центрах Русі, таких як Новгород, Чернігів, Переяслав та ін. ще не означає відсутність церков. Так, серед населення, яке сповідувало християнство в умовах язичництва було поширено будівництво домових церков, або спеціальних кімнат, що отримали назви «хрестових», де в таємниці, або ж офіційно відправлялися служби. На існування домових церков на Русі в X-XIII ст. вказує і Є. Є. Голубинський, приводячи аналогії з Візантією, де наявність такої церкви було прикладом знатності¹⁷. Єдиним повідомленням з дохристиянського періоду Київської Русі про існування дворової церкви є події 983 р., згідно якого, в пошуку людини для жертвоприношення вибір впав на сина одного варяга, який прийшов від греків і мав при своєму дворі церкву св. Богородиці «Иде Володимеръ <..>. Киеву и творяше потребу кумиромъ . с людми своими . и реща старци и болчре м[е]чемъ жребии . мечемъ жребии на отрока и девицю. на него же падеть. того зарежемъ бемъ . бяше Варягъ единъ . и бе дворъ его идеже есть црек стая Бца»¹⁸.

Оминаючи перипетії Хрещення 988 р. та дискусії з приводу самої дати події, проблем вибору релігії, перших митрополитів, зазначено, що на Русі розпочинається активне храмове будівництво. Нова релігія насаджувалася як мирними шляхами, так і силовими заходами князівської адміністрації, що в перспективі призвело до появи волхвів, які сповідували язичництво і знаходили розуміння і підтримку з боку місцевого населення. Загалом, храмове будівництво починаючи з 988 р. слід умовно розділити на князівське та некнязівське (зведення храмів з ініціативи місцевого населення та духівництва). Для першого етапу, який ми розглядаємо, характерне, в переважній більшості, лише князівське будівництво, оскільки в умовах поширення християнства серед давньоруського люду, які не завжди підтримували нову віру побудувати церкву було досить проблематично. Тому, лише політична та фінансова підтримка київських князів (князівська десятина) духовенства давала змогу успішно здійснювати церковне будівництво.

До князівського будівництва, тобто здійсненого за кошти князя та за особистого князівського розпорядження, слід віднести спорудження найбільших храмів Русі, центрів епархій. Окрім того, князівське спорудження церков припадає на перші роки з моменту хрещення Русі і масово тривало включаючи правління Ярослава I Володимировича, що пояснюється прагненням великих князів поширити нову віру серед населення, яке було віддалене від основних центрів. Згодом, князівське будівництво обмежується побудовою церков, як правило, в центрах своїх удільних князівств і триває, практично, до монгольського нашестя.

Отже, відразу ж після хрещення Русі в літописах ми починаємо зустріча-

ти повідомлення про централізоване будівництво храмів по всім містам і селам Русі «и нача ставити по градомъ църквыи и попы и люди на крѣщение приводиди всемъ градомъ и селомъ»¹⁹. Зокрема, першою церквою збудованою за наказом князя Володимира була дерев'яна церква св. Василія на місці колишнього капища, Слід припустити, що церква св. Василія, яка була збудована відразу ж після хрещення, скоріш за все, була першою та єдиною в Києві на той час, оскільки інші християнські культові споруди були знищені Володимиром в ході його першої релігійної реформи початку 80-х рр. X ст. Її будівництво можна пов'язати з формуванням Київської митрополії та єпархії, яка на момент 988 р. гіпотетично включала в себе усю територію Київської Русі.

Іменне спорудження церков за різними джерелами нам відоме з 989–992 рр. Говорячи про іменне спорудження, ми маємо на увазі свідчення літописців про «адресне» закладення чи завершення будівництва храму в конкретному місті. Так, за повідомленням Новгородських літописів, в 989 р. владика Іаким (Іоаким) побудував у Новгороді дерев'яну церкву св. Софії, яка простояла 60 років²⁰. Одночасно, Іоаким влітку того ж 989 р. заклав першу кам'яну церкву Богоотця Іоакима та Анни. Проте, аналізуючи інші джерела, ми також можемо спостерігати певний хронологічний незбіг Новгородських літописів з іншими літописними джерелами. Так, перебування Іоакима в Новгороді в чині єпископа та формування єпархій київської митрополії за давньоруськими літописами слід віднести лише до 992 р. і це було з київський митрополитом Леонтом, який і призначив Іоакима Корсунянина в 992 р. єпископом у Новгороді. Отже, будівництво храмів могло відбуватися не раніше 992 р.²¹ Цікавим також виглядає той факт, що за літописами Новгород хрестили двічі: в 990 р. київським митрополитом Михайлом, Добринею і Анастасом Корсунянином та в 992 Іоакимом Корсунянином, якого призначили єпископом у Новгороді²².

Цікавими також виглядають повідомлення про хрещення Ростовської та Суздальської землі. Повертаючись з Новгорода, митрополит Михайло прямує до Ростова де хрестить місцеве населення та «многіа церкви въздвиже и прєзвитеры и діаконы постави»²³. Фактично, ми спостерігаємо лише факт хрещення та спорудження багатьох церков, проте локалізувати їх практично не можливо. Однак, з хрещенням Суздальської землі у 992 р. та будівництвом Володимира в літописах можна бачити певну плутанину. Зокрема, в Никонівському літопису в 992 р. Володимир I прямує до Суздальської землі, хрестить її та будує місто Володимир на Клязьмі з дерев'яною церквою Пречистої Богородиці²⁴. Проте у Софійському першому літописі, місто та дерев'яний храм були споруджені у Смоленській землі²⁵, а в літописі Авраамки²⁶, Новгородському четвертому²⁷ та інших (Тверському, Густинському) літописах – в Словенській землі. Однак, за В. Н. Татищевим, у 992 р. Володимир перебував не в Смоленській, Суздальській чи Словенській землі, а ходив по Дністру, а місто Володимир було засновано в Червенській землі де і залишився єпископ Стефан²⁸. На користь версії В. Н. Татищева свідчить той факт, що воно збігається з ПВЛ, за яким, у 992 р. князь Володимир ходив на хорватів²⁹. Тому, аналізуючи вищенаведене повідом-

лення про будівництво м. Володимира та різні версії літописців про територію, де це відбулося, зазначимо, що найбільш вірогідним може бути волинська версія з тим недоліком, що Володимир-Волинський вже фігурував у літописі як місто, де князь Володимир посадив свого сина Всеволода. Одночасно Смоленський, Словенський (ільменська земля), Суздальський напрямок, на нашу думку, слід віднести до маршруту слідування митрополита Михайла з місією хрещення Північно-Східної Русі, а що стосується Володимира на Клязьмі, то він був заснований Володимиром Мономахом і хронологічно не відповідає періоду.

Також, у північно-східних руських літописах (новгородські, софійський, тверський, московський та ін.) фіксується будівництво в Києві першої церкви Святого великомученика Георгія (Юрія) 26 листопада «постави князь Владимиръ в Кыеве перву церков святого Георгия»³⁰, яке відсутнє в інших джерелах (наприклад в ПМЛ, Іпатієвському, Лаврентієвському літописах тощо), однак локалізувати її практично неможливо. Проте ця церква згадується у ПМЛ під 1063 р. у зв'язку з похованням у ній брата Ярослава I Судислава Володимировича.

Початок організаційної розбудови київської митрополії слід пов'язати з діяльністю митрополита Леонта (992–1008). У 992 р. новий київський митрополит Леонт вирішив поставити єпископів в основних містах Русі, що на нашу думку, є початком формування місцевих єпархій Київської митрополії: «Новугороду Великому и Пскову поставлен бысть епископъ Иахимъ Корсунянинъ <...> Постави Леонтъ епископы по градом <...> Чернигову епископа Неофита, а в Ростовъ постави епископа Федора, а въ Владимиръ Стефана, а въ Белградъ Никиту, и по инымъ многимъ градом епископы постави»³¹. Отже, повідомлення Никонівського літопису вказує нам на формування лише п'яти іменних єпархій, що хронологічно відповідає та розширює повідомлення інших літописів. Однак відомості про назви центральних храмів відсутні, і ми можемо лише висловити припущення про їх назви з більш пізніших повідомлень, що буде розглянуто нижче.

Останні повідомлення про будівництво храмів за часів правління князя Володимира I припадає на 1007 р. Після смерті митрополита Леонта новим митрополитом був поставлений Іоанн I, який, прибувши до Києва, заклав кам'яну церкву апостолів Петра і Павла, а в Переяславі – Воздвиження Чесного Хреста. Варто зауважити, що дане повідомлення зустрічається лише Никонівському літописі та «Історії Російській» В. Н. Татищева. В більшості ж інших літописів повідомлення про призначення нового митрополита відсутні. Натомість, під 1007 р. є лише свідчення про перенесення «святинь» з Царгорода в церкву св. Богородиці (Десятину церкву)³². Тому, на нашу думку, повідомлення про спорудження даних храмів є вірогідним, а перенесення святинь хронологічно відповідає початку будівництва вказаних храмів і часу поставлення нового київського митрополита Іоана, який, ймовірно, прибувши з Царгорода, привіз ці «святині», під якими ми можемо розуміти ікони чи мощі (за В. Н. Татищевим³³).

Таким чином, до іменних храмів, що були збудовані з ініціативи та на кошти Володимира I, слід віднести дерев'яні церкви св. Василя, св. Георгія (989–991),

кам'яну церкву св. Богородиці (Десятина церква), що була закладена і зведена впродовж 991–996 рр. у Києві; церква Преображення Христового у Белгороді, початок будівництва якої припадає на 992 р. (за Лаврентієвським літописом закладення міста відбулося у 991 р.³⁴); дерев'яна церква Пречистої Богородиці у Володимирі (989–991); кам'яна церква Преображення Христового у Василеві, початок спорудження якої припадає на 996 р., та безліч безіменних. До храмів, що були зведені, гіпотетично на кошти духовенства, варто віднести: кам'яну церкву Богоотця Іоакими та Анни, дерев'яну церкву св. Софії у Новгороді (992), церкви апостолів Петра і Павла в Києві, та Воздвиження Чесного Хреста в Переяславі.

Водночас на часи правління Володимира I можна ідентифікувати лише обмежену кількість храмів (іменних), які потрапляли до поля зору літописця лише з нагоди якоїсь визначної події, як, наприклад, будівництво церкви у м. Василеві, що було здійснено на честь успішної для Володимира битви з печенігами³⁵. Більшість ж церков, які були зведені по всій державі, увійшли в літопис у вигляді цитат наступного змісту: «и многиа церкви въздвиже, и презвитеры, и диаконы постави»³⁶.

Поруч з будівництвом церковних споруд, наприкінці X – на початку XI ст. князем Володимиром I було складено церковний устав, який розмежував владу та підсудність між світськими та духовними судами. Фактично, прийняття даного уставу визначило юрисдикцію духовних судів, в компетенцію яких потрапили шлюбно-сімейні справи (відносини між подружжям, розлучення, кровозмішування, подружня зрада), злочини проти віри та церкви (чаклунство, сповідування язичницьких вірувань, богохульство), деякі цивільні відносини, що пов'язані з майном та його спадкуванням тощо. Тому цей устав мав виняткове значення для посилення православної церкви на території Русі та викорінення давніх язичницьких вірувань. У подальшому устав був доповнений Ярославом Володимировичем, внаслідок чого ці устами стали основою для всіх місницьких церковних уставів удільних князівств, наприклад, устав новгородського князя Святослава Ольговича, устав смоленського князя Ростислава Мстиславовича.

Завершуючи аналіз церковного будівництва часів Володимира I, зазначимо, що саме за часів його правління церковна організація знаходилася лише на стадії формування. Були сформовані перші єпархії, започатковано будівництво церков у головних містах, підготовлено законодавчу базу (церковний устав), який передбачав створення церковних судів та їхню компетенцію.

Подальша розбудова православної церкви пов'язана з іменем князя Ярослава I Володимировича. Загалом, друге десятиліття XI ст. в історії Русі увійшло під знаком феодальної війни за Київ між дітьми Володимира I. Ці події досить добре відображені, як у вітчизняних (Повість минулих літ), так і в іноземних джерелах (Еймундова сага, хроніка Тітмара Мерзебургського тощо). В них ми знаходимо досить цікаві свідчення про становище православної церкви та храми які були споруджені на Русі. Так, в хроніці Тітмара Мерзебургського ми фіксуємо відомості про наявність у Києві біля 400 церков, які згоріли під час пожежі³⁷.

Для міста, яке на XII–XIII ст., за підрахунками дослідників налічувало біля 50–60 тис. мешканців та площу близько 400 га, це була досить велика кількість релігійних споруд, котру можна пояснити лише існуванням домових церков³⁸.

Слід зауважити, що в давньоруських літописах про кількість церков, що були знищені пожежею, нічого не вказано, лише зафіксовано факт знищення церков «Ярославъ вѣде въ Кыевъ, и погореша църъкви»³⁹. Тому, будівництво нової церкви Ярославом було цілком логічним заходом нового київського князя. Так, в новгородському першому літописі під 1017 р. засвідчено початок будівництва храму св. Софії, який за даними ПМЛ, Лаврентієвського, Іпатієвського та інших літописів було закладено у 1037 р., а за відомостями Тітмара Мерзебургського, вже існував як монастир та резиденція київського митрополита. Така розбіжність дат закладення храму породила гострі дискусії серед дослідників, які й досі не вщухають. Лише зазначимо, що з нашої точки зору, початок будівництва церкви св. Софії цілком міг розпочатися у 1017 р., оскільки найдавніше графіті зі стін даного храму датується 1022 р.

З ініціативи Ярослава I було збудовано ряд храмів у м. Києві, які літописці відносять до 1037 р.: церкву св. Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, монастир св. Георгія (в Никонівському літописі згадується церква св. Георгія) та св. Ірини⁴⁰. Можна припустити, що Георгієвська церква була присвячена небесному покровителю Ярослава, а церква св. Ірини – небесній покровительниці його дружини Ірини-Інгігерди. Також за часів правління Ярослава I були засновані собор св. Софії у Новгороді (1045), печерська церква та монастир (1051). Щодо інших церков, які були зведені часів правління цього князя, «іменна» інформація відсутня, в літописах вони фігурують під наступною цитатою «И ины църкъви ставляше по градом и по местомъ, поставляя попы»⁴¹.

Щодо периферійного церковного будівництва, то ми знаходимо відомості про вже існуючі церкви. Так, під подіями 1016 р., у ході яких було вбито князів Бориса і Гліба, виходить з тіні церква св. Василя у Вишгороді, де братів і поховали. В 1022 р. князь Мстислав Володимирович закладає в Тмутаракані церкву св. Богородиці та ймовірно, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. будує церкву св. Спаса, де його було поховано в 1036 р.⁴². У Новгородських літописах також фіксується пожежа, в ході якої згоріла церква св. Софії (1049), що, ймовірно, була збудована першим новгородським єпископом Іоакимом у 992 р.⁴³.

Загалом, Ярослав I Володимирович вдало продовжив справу свого батька в плані розбудови православної церкви. На його правління також припадають деякі «символічні» заходи, що мали на меті піднести авторитет князівської влади та династії, а також духовенства та християнської віри: освячено церкву св. Богородиці (Десятину церкву) (1039), перепоховано та охрещено кістки Ярополка та його брата Олега (1044), обрано першого руського митрополита Іларіона з місцевих єпископів (1051), видано церковний устав Ярослава. Також можна припустити, що, згідно з літописних повідомлень, за часів правління Ярослава I головним собором на Русі стає храм св. Софії, оскільки до цього центральною спорудою київської митрополії була Десятинна церква.

Розбудова церкви після смерті Ярослава I продовжилася, проте на відміну від попереднього періоду, це велася повільними темпами. Цю повільність слід пояснити новими викликами, що постали перед давньоруською державою, а саме появою на південно-східних кордонах нових кочівників – половців. З 1061 р. сторінки літописів рясніють повідомленнями про набіги кочівників на Русь, яким завадити давньоруські князі в другій половині XI ст. було вкрай важко. До половецьких набігів додавалися ще й посухи та голод, як наприклад, у 1071 р., що підривало авторитет як церкви, так і князівської влади та сприяло появі волхвів, які сповідували язичництво.

Показовими заходами Ярославовичів є перенесення в 1072 р. праху князів Бориса і Гліба у Вишгороді до нової, збудованої на кошти київського князя Ізяслава, кам'яної церкви, ймовірно, першої Борисоглібської церкви на Русі. Одночасно, на думку Є. Є. Голубинського, М. К. Каргера, А. Поппе, Н. Н. Ільїна, це перенесення символізувало канонізацію князів Бориса і Гліба як мучеників-страстотерпців, котрі зазнали страждання в ім'я Ісуса Христа. Саме ж повідомлення також цікаве для нас тим, що в поле зору разом з митрополитом Геронтієм потрапляють і єпископи, які прибули на цю церемонію з Переяслава, Юр'єва, Чернігова та Белгорода, а також ігумени печерського монастиря Феодосій, михайлівського – Софоній, спаського – Герман та переяславського – Нікола. Це дає нам змогу припустити, що за часів правління Ярослава I кількість єпархій, котрі належали київській митрополії, збільшилося. Якщо в 992 р. згадується лише 5 єпархій: Новгородська, Чернігівська, Ростовська, Володимирська (Володимир-Волинська) та Белгородська, то за часів правління Ярослава та його наступників з'являється Юр'євська, Переяславська. Таким чином, церковна організація значно розширюється та ускладнюється.

За часів правління Ярославовичів було засновано церкву св. Михайла у Видубицькому монастирі (1070), церкву в Печерському монастирі (1075), церкву св. Андрія та при ній жіночий монастир (1086), кам'яну церкву св. Михайла, церкву Успіння святої Богородиці при Феодосієвому монастирі (1089), а також освячено церкви св. Федора та св. Андрія у Переяславі (1090). Побічно згадано існуючі церкви св. Георгія, де поховано Судислава Володимировича брата Ярослава I (1063), св. Спаса у Чернігові, що стала князівською усипальницею місцевої династії (1075, 1078), св. апостолів Петра і Павла (1089).

Таким чином, аналізуючи перший етап становлення церковного будівництва на Русі, зазначимо, що християнська віра серед слов'ян початку X ст. була вже відомою. Літописні джерела засвідчують хрещення перших київських князів напівміфічних – Аскольда та Діра, княгиню Ольгу та згадується існування перших християнських релігійних споруд у Києві (церква св. Іллі), що, безперечно, може вказувати та те, що давньоруське населення мало уявлення про християнство. Активне ж церковне (храмове) будівництво розпочинається після хрещення Русі у 988 р. і триває аж до монгольського завоювання Київської Русі в XIII ст. та було пов'язане з активною діяльністю як князів, так і духовенства, що на початкових етапах утвердження християнства відіграло

важливу роль у становленні церковної організації на Русі. Згодом, спорудження церков почало здійснюватися на кошти та з ініціативи місцевого люду, що дає змогу виділити не князівське храмове будівництво, яке характерне для XII – першої половини XIII ст.

Примітки:

¹ Макарий. История христианства в России до равноапостольнаго князя Владимира, как введение в историю русской церкви / Макарий. – СПб.: Тип. военно-учебных заведений, 1846. – 421 с.

² Добронравин К. Очерк истории русской церкви от начала христианства в России до настоящего времени (1860 года). / К. Добронравин. – СПб: Тип. духовного журнала «Странник», 1863. – 325 с.

³ Лавров А. Очерк истории христианской церкви / А. Лавров. 3-е изд. – Ярославль: Типография Г. В. Фальк, 1885. – 279 с.

⁴ Голубинский Е. Е. История Русской церкви / Е. Е. Голубинский. – СПб.: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1911. – Т. 1. – 616 с.

⁵ Аничков Н. М. Язычество и древняя Русь / Н. М. Аничков. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. – 386 с.

⁶ Гальковський Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. / Н. М. Гальковський. – М.: Епахильная типография, 1916. – Т. 1. – 376 с.; Гальковський Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н. М. Гальковський. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1919. – Т. 2. – 308 с.

⁷ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1988. – 296 с.

⁸ Шапов Я. Н. Государство и Церковь в Древней Руси / Я. Н. Шапов. – М.: Наука, 1989. – 232 с.

⁹ История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Том I. Материальная культура / Под ред. Б. А. Рыбакова. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 501 с.

¹⁰ Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.

¹¹ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – С.65-66.

¹² ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Ленинград: Изд.-во АН СССР, 1926-1928. – Т.1. – С.17.

¹³ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – С.18.

¹⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С привл. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков» (Полное собрание русских летописей. Том IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С.15.

¹⁵ Карташов А. В. Очерки по истории Русской Церкви / А. В. Карташов. – М.: Изд.-во Эксмо, 2006. – С.27.

¹⁶ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1926. – Т.1. – Стб. 38.

¹⁷ Голубинский Е. Е. История Русской церкви / Е. Е. Голубинский. – СПб.:

О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1911. – Т. 1. – 616 с.

¹⁸ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Ленинград: Изд.-во АН СССР, 1926–1928. – Т.1. – Стб.58.

¹⁹ Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С. 151.

²⁰ Летопись по сборнику архивному или Малиновского // ПСРЛ. Новгородские летописи. – СПб: Тип. Императорской академии наук, 1879. – Т. 3. – С. 2.

²¹ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64.

²² Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64-65.

²³ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64.

²⁴ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64.

²⁵ ПСРЛ. Софийская первая летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1925. – Т. 5. – С. 72.

²⁶ ПСРЛ. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – СПб, 1889. – Т. 16. – С. 39.

²⁷ ПСРЛ. Новгородская 4-я летопись. – Петроград.: Тип. Я. Башмаков и К, 1915. – Т. 4. – С. 90.

²⁸ Татищев В. Н. История Росийская. В 3 т. Т.2. / В.Н. Татищев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т.2. – С.57.

²⁹ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С. 155.

³⁰ ПСРЛ. Софийская первая летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1925. – Т.5. – С. 72.

³¹ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI-XVII веков». (Полное собрание руських летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 64-65.

³² Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С. 164.

³³ Татищев В. Н. История Росийская. В 3 т. Т.2. / В. Н. Татищев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т. 2. – С. 64.

³⁴ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1926. – Т.1. – Стб.122.

³⁵ Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С.158.

³⁶ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». (Полное собрание русских летописей. Том. IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 65.

³⁷ Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах / 2-е изд., исп. / Перевод с лат. И. В. Дьяконова. – М.: Русская панорама, 2009. – С. 178.

³⁸ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

³⁹ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1916. – С.181.

⁴⁰ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А. В. Орлова, 1916. – С. 192; ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Т. 1. – Стб. 151.

⁴¹ Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1916. – С. 194.

⁴² Шахматов А. А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1916. – С. 171, 174, 191.

⁴³ ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Изд.-во АН СССР, 1950. – Т.3. – С.181.

Oleksandr Bazhenov. Christian temple building in the Kyivan Rus' of X–XI centuries. *In the article church (temple) building is examined in Kyivan Rus' of X–XI centuries, that was related to penetration and claim of christianity on territory of the Old Rus'. On the example of construction of cult building, first of all temples, forming of the church-administrative mode (becoming of dioceses) turns out.*

Debatable problems are analysed in Ukrainian and foreign historiography in relation to the process of christianization of Kyivan Rus' and role in her church building, his architectural styles, in particular, labours of metropolitan Macarius, bishop Hermogen (Dobronrawin), Y. Y. Golubinsky, Y. V. Anichkov, Y. N. Shchapov, M. J. Braychevskiy of and other.

Two periods of development of church building are certain and argued: a 1) first half of X–XI of centuries is time of becoming of christianity on Rus' and beginning of the centralized building of temples and monasteries; 2) XII–XIII of centuries is development of local cult building in the centers of destinies and dioceses of Rus'. However in the article paid attention to church building of period of the first stage.

On the basis of certificates of the Kievan Rus' chronicles and other sources beginning of building of Christian temples is analysed long before official Christening of Rus', in particular, churches of St. Nicholas (882 – of the beginning X of centuries), churches of St. Elijah (944) and mass cult building in Kyiv and centers of princely destinies on

periphery. A role and value of temple building are considered in development of new faith, becoming of christian dioceses and church clergy.

Key words: *Kievan Rus', Christianity, church, church building, the church, the cathedral, the diocese, Metropolitan*

Отримано: 10.09.2015 р.

УДК 94:327 (438+470) «10/11»

Krzysztof Benyskiewicz

STOSUNKI POLSKO-RUSKIE W ŚWIETLE OPowieŚCI O OŚLEPIENIU WASYLKA TREMBOWELSKIEGO

Krzysztof Benyskiewicz. Stosunki polsko-ruskie w świetle Opowieści o oślepieniu Wasylka trembowelskiego. В статті розглядаються питання, що стосуються відносин польського князя Владислава Германа з волинським князем Давидом Ігоревичем, теребовлянським Васильком Ростиславичем і причини негативного ставлення Василька Ростиславича до Польщі.

Ключові слова: *Русь, Польське князівство, князь Владислав Герман, князь Василько Ростиславич, князь Давид Ігоревич, Теребовльське князівство, польсько-руські відносини.*

Krzysztof Benyskiewicz. Stosunki polsko-ruskie w świetle Opowieści o oślepieniu Wasylka trembowelskiego. В статті рассматриваются вопросы, касающиеся отношений польского князя Владислава Германа с волинским князем Давидом Игоревичем, теребовлянским Васильком Ростиславичем и причины негативного отношения Василька Ростиславича к Польше.

Ключевые слова: *Русь, Польское княжество, князь Владислав Герман, князь Василько Ростиславич, князь Давид Игоревич, Теребовльское княжество, польско-русские отношения.*

«Азь бо ляхом много зла творих, и хотѣль есмь створити и мстити Русьскѣй земли...»¹. Autorem cytowanej deklaracji był książę trembowelski Wasylko Rościsławic. Skąd w duszy młodego przedstawiciela dynastii Rurykowiczów tyle niechęci do Polski? Znalezienie odpowiedzi na to pytanie wydaje się skomplikowane, z tej choćby racji, iż powyższa kwestia wypowiedziana została w niecodziennych, można powiedzieć, ekstremalnych okolicznościach. Pojmanemu przez wrogów, oślepienemu Wasylkowi groziło przekazanie do polskiej niewoli. Nie oczekiwano go tam przyjaźnie. Strach przed śmiercią mógł zakłócać nieszczęśnikowi obiektywną ocenę rzeczywistości. Nasze informacje o kontaktach Rościsławica z Polską są niezwykle ubogie i nie wskazują na istnienie doświadczeń mogących skutkować taką intensywnością uczuć². Nic nie wiemy o krzywdach wyrządzanych jemu lub jego rodzinie przez Polaków. Wasylko